

Χριστόφορος Δ. Αργυρόπουλος

ΤΟ ΧΡΕΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΑ ΟΝΕΙΡΑ

*Είναι γιατί γαλουχήθηκα μέ Ρήγα, Σολωμό
καί Κάλβο, γι' αυτό αισθάνθηκα σάν βιολογική,
θά'λεγα, ανάγκη τήν κραυγή νά γενιέται μέσα μου
καί νά μέ προστάζει.*

I

Η ΖΩΗ, ΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ του Μίκη Θεοδωράκη, όπως αναπτύσσονται στο μουσικό, λογοτεχνικό και πολιτικό πεδίο, ορίζονται από δύο αντίρροπες δυνάμεις. Από τή μιά είναι ή αυστηρότητα, ή αφιέρωση και ή πνευματικότητα πού ορίζουν τή βυζαντινή άγιογραφία. Από τήν άλλη υπάρχει ή απελευθερωτική, διονυσιακή και πρωτοπόρα δημιουργικότητα. Η έναρμόνιση τών δύο ισχυρών τάσεων πραγματοποιείται στή βάση του καθήκοντος: ο Μίκης αισθάνεται δεσμευμένος από τό χρέος. Τόσο απέναντι στην ιστορία όσο και απέναντι στην «κραυγή» – δηλαδή στην επιταγή νά υπερασπιστεί τά όνειρά του.

Γι' αυτό κάθε έπαφή μέ τό πολύτροπο έργο του, τόν περιπετειώδη βίο και τούς ιδεολογικούς και πολιτικούς αγώνες του προσφέρει τήν ευκαιρία άναστοχασμού και αναθεώρησης του κόσμου, του έαυτού μας και τής ζωής, τών «μερών» δηλαδή τής άρμονικής ένότητας του «όλου». Ένός συνόλου πού, στην περίπτωση του Μίκη, άπαρτίζεται από «τά ύλικά μέ τά όποια είναι φτιαγμένα τά όνειρα»: τήν έλευθερία και τή δικαιοσύνη, τόν έρωτα και τή συντροφικότητα, τό λογικό έπιχείρημα και τήν άναπολόγητη πίστη, τή ματαιώση τών ελπίδων, αλλά και τήν αντίσταση σέ όσα σκιαίζουν τήν ωραιότητα πού προσφέρει ή αγάπη. Η συνεχής πνευματική, κοινωνική, πολιτική προσπάθεια του Μίκη είναι αγώνας χάρην αυτής τής δημιουργού αγάπης, πού θεμελιώνει τή βιοθεωρία του στο Τραγούδι του νεκρού άδερφου. Όπως ο ίδιος τό έξηγεϊ: «Οι ιδέες έχουν τή

δύναμη νά ὀδηγήσουν στό σπάσιμο ὅλων τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπινων δεσμῶν: τῆς συγγένειας, τῆς φιλίας, τοῦ ἔρωτα. Εἶναι ἓνα ξεπέρασμα τῆς φύσης μέ δύο ὄψεις. Εἶναι μία νίκη πάνω στή φύση, ἀλλά καί μία περιφρόνηση ἀπέναντι στή φύση». Ὁ σεβασμός πρὸς τοὺς «ἀπλοὺς ἀνθρώπινους δεσμούς» καί τῆ φύση ἀποκαθίστανται, ὅταν «ὁ λαός μας, ἥρωας μαζί καί θεατῆς τῶν ἴδιων τῶν παθῶν του», συμφιλιώνεται.

Ἔτσι ὅσα προσφέρει ὁ ἐργώδης αὐτός ὄνειροπλάστης ἀνθοφοροῦν, καρπίζου, χαρίζου τό χρῶμα, τό ἄρωμα, τῆ γεύση γεγονότων πού στοιχειώνουν τήν ἱστορική μνήμη. Τό ἔργο του δοξολογεῖ ὅσους ἀνώνυμους ἀγάπησαν παράφορα τήν ἐλευθερία, τήν ὁμορφιά, τῆ δικαιοσύνη, ὅσους τίμησαν τήν ἱκανότητα τοῦ ἔλλογου ὄντος νά ἀποφασίζει ἀδέσμευτα καί ὑπεύθυνα. Ὅπως ὑπῆρξε πάντοτε ὁ ἴδιος, οἱ ἀγωνιστές τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης καί τῆς ἀντίστασης στή χούντα, πού πίστεψαν σέ μία ἄλλη, εὐτυχισμένη Ἑλλάδα καί σ' ἓναν ἄλλο κόσμο φιλίας, εἰρήνης, συνεργασίας καί σεβασμοῦ τῆς ἐτερότητας ἀνάμεσα σ' ὅλα τά μέλη τῆς οἰκουμενικῆς κοινότητος. Ὁ Μίκη ὑπερασπίζεται τόν ἀγῶνα τῶν ἀνθρώπων νά ὀνειρεύονται. Γι' αὐτό καταγγέλλει ὅσους ταπεινώνουν τήν ὑπερηφάνεια τῶν ἰδανικῶν, ὅσους θυσιάζουν στήν ἰδιοτέλεια καί στή μικροψυχία τῆς δυνατότητας τοῦ ἀπόλυτου, πού ὑπάρχει στόν ἀγῶνα γιά ἓναν κόσμο ἁρμονίας καί ὁμορφιάς. Ἰδιαιτέρως ὅσους καλλιεργοῦν τό ψέμα, τήν παραισθητική εἰκόνα τῶν πραγμάτων, ἀπ' ὅποιες σκοπιμότητες καί ἄν κινοῦνται.

Ἀσφαλῶς, ἡ ἀνάγνωση τῶν θεωρητικῶν κειμένων τοῦ Μίκη Θεοδωράκη δέν εἶναι εὐκόλος καί ἀνέξοδος περίπατος. Ἀπαιτεῖ μελέτη, ἐμβάθυνση, ἱστορική ἀναγωγή καί τεκμηριωμένη ἀξιολόγηση. Ὅπως καί ἡ περιδιάβαση στό ποιητικό του ἔργο, ὅπως καί ἡ ἀκρόαση τῶν μουσικῶν του συνθέσεων, ἔτσι καί ἡ μελέτη τῶν αὐτοβιογραφικῶν καί θεωρητικῶν δοκιμῶν του συνιστᾷ πνευματική δοκιμασία. Τό ἔργο τοῦ Μίκη ἀποστέρει τήν εὐκολία καί δέν ἐπιτρέπει τήν ἐγκατάλειψη σέ μία ἀναλώσιμη ἀπόλαυση τοῦ νοῦ καί τῶν αἰσθήσεων. Εἶναι μία περιπέτεια ἀνάμεσα στίς ἐναλλαγές τῶν χρονολογιῶν, τῶν διαθέσεων, τοῦ ὕφους, τῶν σχημάτων καί τῶν κλιμάκων.

Στά κείμενα τοῦ Μίκη ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νά ἐξηγήσει τίς αἰφνίδιες μετακινήσεις τοῦ συγγραφέα ἀπό τήν ἐξομολογητική εἰλικρίνεια στήν ὀραματική προσέγγιση τῶν πραγμάτων. Ἀπό τήν παρηγορητική βεβαιότητα τῆς τάξης (τῶν στοχασμῶν του, ὅπως καί τῶν μουσικῶν φθόγγων του ἢ τῶν ποιητικῶν του εἰκόνων) ὡς τήν παράφορη ἀναζήτηση ἑνός νέου ὑπερβατικοῦ προτάγματος. Ἀπό τήν ἀκριβῆ ἱστόρηση τῶν γεγονότων ὡς τά τολμηρά, ποιητικά του ἄλλατα.

Τό πιό χαρακτηριστικό ὅμως σημεῖο τῆς συγγραφικῆς κατάθεσης τοῦ Μίκη εἶναι ἡ ἀνελέητη, ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῶν ἀναγνωστῶν του, ἐκπλήρωση τοῦ χρέους του νά μαρτυρήσει τήν ἀλήθεια του, ὅπως τή βιώνει τήν ὥρα πού τήν ἐκφράζει, χωρίς καμία ἀπόκρυψη ἢ προσαρμογή, χωρίς ὑπεκφυγές, ἀμφιλογίες ἢ ἐξωραϊσμούς. Ὁ Μίκης, ὅταν μετέχει στόν δημόσιο διάλογο, δηλαδή συνεχῶς, ἀναδέχεται τόν ἀκραῖο κίνδυνο νά θέσει ὑπό ἀμφισβήτηση κεκτημένες σχέσεις, ἐντάξεις ἢ δεδομένες ἀντιθέσεις, προκειμένου νά ἀνταποκριθεῖ, μέ συνέπεια καί αὐτοθυσία, στόν δικό του «νόμο», στό δικό του δεσμευτικό «δέον». Στό καθῆκον του δηλαδή, ὅπως τό ἀντιλαμβάνεται, ἀπέναντι στό λαό, στήν ἱστορία καί στή συνείδησή του νά μιλήσει γιά ὅσα καί ὅπως ἀκριβῶς τά στοχάζεται πάνω στήν τρέχουσα συγκυρία ἢ γιά τήν ἀξιολόγηση παρωχημένων περιστατικῶν. Τό συγγραφικό ἔργο του ἔχει τήν ἀξία μιᾶς εἰλικρινοῦς μαρτυριακῆς κατάθεσης, μιᾶς αὐτοαποκάλυψης, ἀλλά καί τή σημασία μιᾶς βασανιστικῆς διαδικασίας ἀναψηλάφησης τῆς ἱστορίας.

Ἡ θέση αὐτή δεσμεύει τόν ἀναγνώστη τῶν βιβλίων τοῦ Μίκη, ὁ ὁποῖος προκαλεῖται νά ἐπιδειξέι παρόμοια δεοντολογική συμπεριφορά: νά ἀνταποκριθεῖ στά μηνύματα τοῦ βιβλίου, νά μετάσχει στό διάλογο, πού ἰδρύει ἡ ἀνάγνωση ἑνός βιβλίου ἀνάμεσα στόν δημιουργό καί τόν ἀποδέκτη, μέ τήν ἴδια αἰμάσσουσα φιλαλήθεια. Νά διατυπώσει μέ παρρησία τόν ταυτόσημο, παραλλάσσοντα ἢ ἐνάντιο λόγο. Νά ἐκτεθεῖ, ὅπως καί ὁ συγγραφέας, στόν ἴδιο κίνδυνο τῆς ἀμφισβήτησης καί τῆς διακινδύνευσης.

Τελικά, ἡ ἠθική συμπεριφορά τοῦ Μίκη στό ἔργο του, ὅπως καί στή ζωή του, ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἀποδέκτη τῶν μηνυμάτων του ἀνάλογο βαθμό ἐγρήγορσης, ἐτοιμότητας καί ἀνιδιοτέλειας μέ αὐτόν πού χαρακτηρίζει τόν κάποτε ἐνθουσιώδη, ἄλλοτε πικρότατο στοχασμό του. Συνεπάγεται ἀναδοχή εὐθύνης. Συνιστᾷ ἄσκηση ἀκεραιότητας: νά μή χάσουμε τό πρόσωπό μας πίσω ἀπό προσωπεῖα, νά μή χάσουμε τήν ψυχή μας διεκδικώντας τά ἀγαθὰ πρόσκαιρων ἐπιτυχιῶν, πού μάς ἀποξενώνουν ἀπό τούς ἄλλους καί ἀπό τόν ἑαυτό μας.

Ὁ Μίκης παραιτήθηκε συνειδητά ἀπό τόν βολικό ἐφησυχασμό πού προσφέρει ἡ ἀφιλοσόφητη ἀποδοχή στερεοτύπων καί ἀναδέχθηκε μέ γενναιότητα τόν κίνδυνο νά ἀντιπαρατεθεῖ σέ δημοφιλεῖς θέσεις, πού ἐξασφαλίζουν εὐκολες ἀλλά ἄγονες συναινέσεις. Ἀπέβλεπε στό μεῖζον, τή λαϊκή ἐνότητα, τήν καθολική ἐλεύθερη στράτευση γιά τήν κατάκτηση ἑνός μέλλοντος ἄξιου τῶν ἀγῶνων καί τῶν θυσιῶν τόσων χρόνων γιά τό ξεπέρασμα τῶν συνεπειῶν μιᾶς ἐμφύλιας διαμάχης πού ἀποδείχτηκε χωρίς αὐριο – ἴσως καί χωρίς χθές. Ὁ Μίκης ἀγωνίστηκε καί μίλησε μέ

μόνο κριτήριο τό καθήκον του ἀπέναντι στήν ἀλήθεια, ὅσο πικρή καί ἄν ἦταν.

Σήμερα, ἀνάμεσα στόν προαιώνιο βράχο τῆς Ἀκρόπολης καί τόν καλαισθητο ὄγκο τοῦ Ὑμηττοῦ, πού τά ἀπογεύματα γίνεται πραγματικά μενεξεδένιος, ὁ Μίκης συνεχίζει νά στοχάζεται, ὅπως ὁ Οἰδίπους καί ὁ Ἀνδροῦτσος, πάνω στά ἴδια ἐρωτηματικά γιά τήν ἀνθρώπινη μοίρα – ἀφοῦ, ὅπως πιστεύει, «καθόμαστε ὅλοι πάνω σ' ἕναν κρατήρα ἡφαιστείου. Ποιός ξέρει πού θά μᾶς τινάζει ἡ λάβα; Γι' αὐτό, ἄν εἶναι νά χαθοῦμε γιά πάντα, τουλάχιστον ἄς μείνει πίσω μας ἡ ἀληθινή σκέψη, σάν μιά ὕστατη προσπάθεια νά βοηθήσουμε τούς συνανθρώπους μας νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς αὐταπάτες καί τό ψέμα». Ὁ Μίκης, ὁ αἰρετικός ἅγιος τοῦ λαοῦ μας, δικαιοῦμένος δημιουργός, ὑπεύθυνος πολίτης, συνείδηση ἄγρυπνη, ἀνυπότακτη καί ἀσυμβίβαστη, διδάσκει τό χρέος ἀπέναντι στή ζωή – καί στά ὄνειρα: τόν ἀγώνα γιά τή διεκδίκηση καί τῶν δύο, τόν ἀγώνα γιά μιά καλύτερη, ποιοτικότερη καί ποιητικότερη, ζωή, ἄξια τῶν ὀνείρων. Ὅπως ἔγραφε μετά τήν ἐπιστροφή του, ὕστερα ἀπό τήν πτώση τῆς χούντας: «Γύρισα στή χώρα μου καί δέν εἶχα μέσα στίς ἀποσκευές μου παρά τραγούδια καί ὄνειρα. Μές στήν καρδιά μου εἶχα τήν πίστη καί τή θέληση νά συνεχίσω. Ἡ γενιά μου φορτώθηκε τήν Ἀντίσταση. Δέν λύγισε. Ἡ γενιά μου φορτώθηκε τόν Ἐμφύλιο. Δέν λύγισε. Ἡ γενιά μου φορτώθηκε τή δικτατορία. Δέν λύγισε. Μήπως τώρα μπορούμε πιά νά τραγουδήσουμε καί νά ὀνειρευτοῦμε, ἐλεύθερα, ἐννοῶ».

II

*Ὅλοι μας ζοῦμε ὄρες φορτωμένες μέ ἱστορία,
ὥστε δέν θά πρέπει στό ἐξῆς νά ὑπάρξει ἡ παραμικρή
παρανόηση γιά τό τί εἶναι ὁ καθένας μας καί
ποιό εἶναι τό νόημα τῶν πράξεών του.*

Ἡ εἰδικότερη σημασία τοῦ Χρέους στή νεοελληνική γραμματεία εἶναι ἀσφαλῶς ἱστοριογραφική. Ἡ αἰσθητική ἀξία του βρίσκεται βεβαίως στήν ικανότητα νά ἀποδίδεται, μέ μιά εὐτυχῆ εἰκαστική, σχεδόν κινηματογραφική, πραγμάτωση, ἡ ἰδιαιτερότητα στιγμῶν καί καταστάσεων ἑνός ἀρχικά ἐλεύθερου πολιιορχημένου (Παρανομία - Μπουμπουλίνας - Ἀβέρωφ - Ζάτουνα - Ὠρωπός) καί ὕστερα ἑνός πολίτη τοῦ κόσμου σέ καθεστώς ὑπερορίας, πού σέ κάθε γωνιά τῆς γῆς πού ἐπισκέπτεται φυτεύει τό δέντρο του – τήν Ἑλλάδα, τή μουσική, τήν ποίηση, τήν ἐλευθερία,

τόν ύμνο του σκεπτόμενου αγωνιστή και αγωνιζομένου διανοούμενου. Ἡ ἀντικειμενική ἀξία του ντοκουμέντου παραμένει πολύτιμη γιὰ τὴν ἱστορική ἔρευνα καὶ τὴν πολιτική σκέψη. «Μιά τίμια καὶ ἀντικειμενική ἀνάλυση τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας». Μέσα στίς δύσκολες συνθήκες τῆς δικτατορίας, ὁ Μίχης διαλογίστηκε μέ πολιτική σοφία, αὐτὴν πού εἶχε ἀποκομίσει κάτω ἀπό δυσκολότερους ὅρους, καὶ ἀπευθύνθηκε στό λαό μέ παρρησία καὶ ἀσυμβίβαστο ἦθος. «Μέσα σ' αὐτό τό βιβλίο σᾶς ἄδειασα τὴν καρδιά καὶ τό νοῦ μου». *Τό Χρέος* δέν ἦταν μόνο ὁ ἀγώνας ἀλλά καὶ ἡ εὐθύνη γιὰ τίς ἡμέρες πού θά ἴρχονταν. Γιὰ τοῦτο ἐπαναφέρει τώρα πρὸς ἀνασυζήτηση ἀπόψεις τῶν δεκαετιῶν τοῦ '60 καὶ τοῦ '70. Προβάλλεται ἔτσι τό πολύχρωμο ὄραμά του γιὰ ἓνα πλατὺ πολιτιστικό καὶ πολιτικό κίνημα, πού μποροῦσε νά ὀδηγήσει στὴν ἀναγέννηση τῆς χώρας.

Ἡ ἰδεολογική καὶ πολιτική συνείδηση τοῦ Μίχη ἀναδύεται ἀπὸ τὰ κείμενά του, πού ἐκκινοῦν ἀπὸ ἀρχές τίς ὁποῖες ἐρμηνεύει δημιουργικά, μέ ἰδεολογική συνέπεια, ἀλλά καὶ μέ ἐπίμοχθες ἀναζητήσεις, κάτω ἀπὸ τό φῶς τῶν μεταβαλλόμενων ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν. «Στὴ διαλεκτική δέν ὑπάρχει ἓνα “αἰώνιο” μαῦρο καὶ ἓνα “αἰώνιο” λευκό, ὑπάρχει ροή, ἐναλλαγή, ὑπάρχουν οἱ διαρκῶς μετατιθέμενες ἀντιθέσεις». Μέ σταθερό ζητούμενο τὴν προσωπική, ἐθνική καὶ οἰκουμενική ἀπελευθέρωση καὶ ἀναγέννηση, τό ξεπέρασμα τῶν χρόνιων προβλημάτων πού συντηροῦν τὴν ἀνθρώπινη δυσπραγία, τὴ νεοελληνική τραγωδία, τὴν ἀνελευθερία, τὴν ἀδικία, τὴν αὐθαιρέσια τῶν κάθε λογῆς δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν ἐξουσιῶν. Πρόκειται γιὰ τό ἀπώτερο ἰδανικό του, τὴν οἰκειοποίηση τῆς συμπαντικῆς ἁρμονίας, τὴ σύνθεση τῆς μακροϊστορίας μέ τὴ μικροϊστορία κάθε λαοῦ καὶ κάθε ἀνθρώπου ὅπου γῆς. Ξεχωριστὴ θέση ὅμως διατηρεῖ ἡ πεποιθήσή του ὅτι ἡ πολιτική πρέπει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τό ψέμα καὶ τὴν αὐταπάτη καὶ νά διαρρήξει ὅποιαδήποτε ἄλλη σχέση της, ἐκτός ἀπὸ ἐκείνη μέ τό λαό. Διότι τότε νομιμοποιεῖται δημοκρατικά καὶ ἀποκτᾷ τὴ δυναμική της ὡς κριτική τοῦ παρόντος χάριν τοῦ μέλλοντος.

Τὰ κείμενα τοῦ Μίχη τῆς ἐποχῆς τοῦ *Χρέους* διατηροῦν τό κύρος τῶν ἐπισημάνσεών του, ὑπερβαίνουν τὴν ἱστορικότητά τους. Διαθέτουν τὴν αἴσθηση πού παρέχει τό ἀείροον τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Σήμερα μάλιστα ἔχουν προσλάβει πρόσθετη σημασία ἐξαιτίας τῶν γεγονότων πού ἐπακολούθησαν, δηλαδή τῆς πτώσης τῶν καθεστώτων τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, πού σήμανε τό ἄδοξο τέλος τοῦ πρώτου ἐγχειρήματος στὴν ἱστορία γιὰ τὴν οἰκοδόμηση, ἰδίως στὴν ΕΣΣΔ, μιᾶς κοινωνίας ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας, ἀλλά καὶ τῆς ἀνάδυσης ἑνός παράδοξου «διεθνισμοῦ», τῆς παγκοσμιοποίησης τῶν ἀγορῶν, τῆς οἰκοδόμησης δηλαδή μιᾶς κοινωνίας πανανθρώπινου οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἐπιβολῆς καὶ ἐκμε-

τάλλευσης. Δέν εἶναι ἀσφαλῶς οὔτε τό τέλος τῆς ἱστορίας οὔτε τό τέλος τοῦ δράματος γιά «πανανθρώπινη λευτεριά» καί δικαιοσύνη. Εἶναι ὅμως μιά δύσκολη πορεία, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τόν ψευδεπίγραφο (νεο)-«φιλευθερισμό» καί τό νεο-συντηρητισμό, τήν ἀποδέσμευση ἀκραίων φανατισμῶν καί τήν προσφυγή στήν ἄμετρη καί ἄλογη βία, καθῶς καί τή συνακόλουθη ἐπικράτηση ἀντιλήψεων καί πρακτικῶν ὑπεροχῆς τῆς «ἀσφάλειας» ἀπέναντι στήν ἐλευθερία. Στά κείμενα τοῦ Μίκη ἰχνηλατεῖται ὁ κίνδυνος πού ἐλλοχεύει πάντοτε στίς γραφειοκρατικές ἐπιλογές καί τίς ἀντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις νά ξεστρατίσουν τήν προοπτική τῆς προσωπικῆς καί συλλογικῆς ἀπελευθέρωσης. Ἡ Ἀριστερά, ὅπως καί τότε, ἔτσι καί τώρα καλεῖται νά ἀποκαταστήσει τήν ἐμπιστοσύνη στίς ἀνθρωπιστικές ἀξίες της καί στήν ἱκανότητά της ν' ἀλλάξει τόν κόσμο καί τή ζωή μας.

Ἰδιαίτερη ἀξία ἀποδίδει ὁ Μίκης (καί στά κείμενά του πού περιέχονται στό *Χρέος*) στήν ἐθνική κουλτούρα, πού «ἀποτελεῖ τή βάση τῆς συγκρότησης κάθε ἀνθρώπινης προσωπικότητας, ὅσο καί τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων». Διαβλέπει στά πλήγματα πού ἐπέφερε ἡ χούντα στόν σύγχρονο δημιουργικό πολιτισμό μας τή νεότερη μέθοδο ὑποδούλωσης τοῦ λαοῦ. Ἀναζητεῖ τήν ὀργανική σχέση ἀνάμεσα στή γενικότερη νεοελληνική καθυστέρηση καί τίς ἐπεμβάσεις τῶν «προστάτιδων δυνάμεων». Οἱ πρακτικές τοῦ πολιτιστικοῦ ἀφοπλισμοῦ καί τῶν ἐπεμβάσεων τῶν ξένων στίς ἐσωτερικές μας ὑποθέσεις εἶναι εὐλογο νά ὀξύνονται σέ περιόδους ἐκτροπῆς ἀπό τή νομιμότητα, παρότι συνιστοῦν σταθερό στοιχεῖο στή νεότερη ἱστορία μας. Γι' αὐτό ὁ Μίκης ἐπιμένει στήν ἀνάγκη δημιουργικῆς ἀνανέωσης τοῦ ἐλληνικοῦ προοδευτικοῦ κινήματος, πού «διαθέτει πλούσια ἱστορική, πολιτική, ὀργανωτική καί ἀγωνιστική πείρα», μέ τελικό σκοπό τή δημοκρατική ἀναγέννηση τοῦ τόπου. Ὅπως σχολιάζει ὁ Ροζέ Γκαρωντύ, «τό μέλλον δέν τό ἀνακαλύπτουμε, τό ἐφευρίσκουμε». Καί ὅπως ἐπιλέγει: «Ἄς εὐχαριστήσουμε τόν Μίκη Θεοδωράκη γιατί, μέ τά πολιτικά του κείμενα, ὅπως μέ τό ἔργο του, ἔργο μαχητῆ, μουσικοῦ καί ποιητῆ, μάς βοηθάει νά ἀποκτήσουμε συνείδηση καί νά ζωντανέψουμε αὐτό πού ὑπῆρξε ὁ μεγάλος σκοπός τοῦ Μάρξ: “μιά κοινωνία ὅπου ἡ πλήρης ἀνθήση τοῦ κάθε ἀνθρώπου νά εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀνθήσης ὅλων”».

Τά χρόνια ἐκεῖνα ἀνιστοροῦνται μέ τόν μοναδικό τρόπο τοῦ Μίκη, μέ ἀμεσότητα, ἄκρα εἰλικρίνεια, μέ συχνά χαριτωμένη προσέγγιση· ὁ καημός γεννᾷ –περισσότερο ἀπό τό νόστο, πού δέν δικαιολογεῖται πάντοτε– τήν ἐλπίδα καλύτερων ἡμερῶν. Ὅσο καί ἂν ὁ Μίκης ἐξομολογεῖται πῶς αἰσθάνεται ἀπογοητευμένος καί ἀνήμπορος, αὐτό εἶναι ἐνάντιο στή δη-

μιουργική, αγωνιστική και τελικά αϊσιόδοξη παρουσία του τόσα χρόνια, στό κέντρο τῆς ἐθνικῆς και οἰκουμενικῆς ζωῆς: παρ' ὅλες τίς διαφεύσεις, ὁ Μίκης εἶναι πάντοτε ἔτοιμος νά προσφέρει τίς μεγάλες ἀλήθειες του, τίς ἐλπίδες πού ἔθρεψαν τό ἔργο και τή ζωή του, γιά νά δοκιμαστοῦν στό καμίνι τῆς ἱστορίας. Γι' αὐτό ἀγωνιᾷ (νά μὴν ὑπάρξει καμιά παρανόηση) γιά κανέναν, γιά τόν ἴδιο, ἀλλά και γιά τούς ἄλλους, ὥστε ἡ εὐθύνη πού ἀναλογεῖ στόν ἴδιο και στόν καθένα νά ἀναληφθεῖ ἀκέραιη. Σπάνια συναντᾶται τόσο σαφῆς συνειδηση ἀπέναντι στήν ἱστορία και στό χρέος κάθε ἀνθρώπου νά διεκδικήσει τά δικαιώματά του και νά ἐκπληρώσει τά καθήκοντά του ἀπέναντι στους ἄλλους, χωρίς ἐκπτώσεις και χωρίς ν' ἀποφύγει τό τίμημα τῶν ἐπιλογῶν του, πού πρέπει νά εἶναι διαφανεῖς. Ὁ Μίκης δέν αἰσθάνθηκε ποτέ (κλιποτάχτης) ἀπέναντι στόν ἀγώνα, ἀπέναντι στό λάο του, ἀπέναντι στόν ἑαυτό του, ἀπέναντι στό ἔργο του – κυρίως ἀπέναντι στήν ἱστορία και στά ὄνειρά του. Γιατί ὁ ἴδιος «εἶχε ὄνειρα πολλά» και ἀκόμα «εἶχε τά φτερά», πού τόν ὀδήγησαν ψηλά και μακριά, παρ' ὅλη τή νεανική μελαγχολία τῆς ποίησης, πού μελοποίησε και ἐρμήνευσε ὁ ἴδιος σπαραχτικά – τῆς λυρικῆς διαθήκης τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ του.

Στή «Νεκρή ἐποχή» (1973) ὁ Μίκης, στό ἀπόγειο τῆς δόξας του, ὡς οἰκουμενικό σύμβολο τοῦ ἀγώνα ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας, ἐπιχειρεῖ τήν ἀνάβαση πρὸς τή φιλοσοφία μέ γαλήνη, στωικότητα και ὑπερβατική καθαρότητα:

*Δέν εἶδα τίποτα δέν ἔμαθα τίποτα δέν ξέχασα τίποτα
ἀπ' ὅλα τά τίποτα ξαναφτιάχνω τώρα τό καινούριο μου πρόσωπο
θά 'να και αὐτό ἕνα καινούριο τίποτα ὅμως τίμιο [...]
και ἴσως ποτέ νά μὴ μάθεις αὐτό πού ἤξερες πάντα
γιατί ἀκριβῶς τό ἤξερες πρὶν τήν ἀρχή του
και οὕτω καθεξῆς εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.*

Και ἐπειδή τοῦ Μίκη δέν τοῦ ἀρέσουν οἱ γενικότητες και οἱ ἀοριστολογίες, καθορίζει τή θέση του, στή διάρκεια τοῦ περιορισμοῦ του στή Ζάτουνα, μέ τρόπο καθαρό, σχεδόν ἐπιγραμματικό:

«Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν ἀνήκω πουθενά! Ἀνήκω στίς ιδέες μου και στους ἀγῶνες μου και εἶμαι ἀποφασισμένος νά ἀκολουθήσω τόν δικό μου, ἀνεξάρτητο δρόμο. Ὅμως αὐτό ἀποτελεῖ θανάσιμο ἀμάρτημα, πού οἱ συνέπειές του ἔρχονται νά μεγαλώσουν τά βάσανα τῆς ἐξορίας». Ἐλεύθερος πολιορκημένος: ὁ ἀκριβῆς ὀρισμός τοῦ μόνου και μοναδικοῦ Μίκη Θεοδωράκη.